

MAGYAR NYELV

119. ÉVF.

2023. TÉL

4. SZÁM

Régészeti eredmények a magyar őstörténet kutatásában, lehetséges nyelvészeti vonatkozásokkal*

1. Bevezető gondolatok. A korai magyar történelem – elterjedtebb nevén a magyar őstörténet – az írásos emlékeket tekintve forrásszegény kutatási terület. Így a régészet mint folyamatosan, sőt rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág kiemelkedő jelentőséggel bír annak kutatásában. A kelet-európai füves és erdős sztyepp, valamint erdővidék, továbbá az ezek mikrorégióiban mutatkozó markáns régészeti különbségek alapos ismerete bizonyos esetekben ma már lehetőséget nyújt a történeti forrásokból ismert egyes népmozgások háttérének vizsgálatára. Ráadásul modern természettudományos vizsgálatokkal kiegészítve kutatásainkat jóval több információt nyerhetünk ki a tárgyi hagyatékból, mint korábban.

A magyar őstörténet napjainkban leginkább elfogadott régészeti modellje az 1960–1970-es évek szovjetunióbeli ásatási eredményeire épült (FODOR 1975). A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdés máig nem sokat változott. Nevezetesen, hogy a korábban nyelvészeti módszerekkel azonosított nyugat-szibériai őshazától (KLIMA 2016, 2020). nyugatra eső, tehát az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő terület régészeti hagyatékából mi kapcsolható a magyarság kora középkori elődeihez (FODOR 1994; KOMAR 2018; TÜRK 2021). A legfrissebb konkrét régészeti eredményeket és újabb kérdéseket az alábbiakban foglalhatjuk össze, valamennyi esetben és régióban olyan kitekintéssel, amely a korai magyar történelem nyelvészeti kutatása számára is hasznos lehet.

2. Vannak-e a honfoglalás kori régészeti hagyatéknak keleti gyökerei? Közismert, hogy a korai magyar történelem régészeti emlékei Kelet-Európában keresendők, miként az is, hogy az őshaza és a feltételezett egykori magyar szállásterületek, Levédia, Etelköz vagy Magna Hungaria (a mai Oroszország, Ukrajna és Moldova) e területen helyezkedtek el. A magyar őstörténet régészeti kutatása

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság által szervezett A korai magyar történelem régészeti kutatásának legújabb eredményei és a magyar nyelv történetének kapcsolata, illetve kölcsönhatása című kerekasztal-beszélgetésen 2023. május 30-án. (ELTE BTK, Budapest). A tanulmány az Árpád-ház Program (IV. 2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere) című projekt keretében készült.

(FODOR 1975, 2015; IVANOV 1999; ERDÉLYI 2008; TÜRK 2011; KOMAR 2018) a kezdetektől szorosan összefonódott a Kárpát-medence honfoglalás kori régészetiével (FODOR 1975; BÁLINT 1989; RÉVÉSZ 1998). Ez nem csoda, hiszen a magyarok elődeinek régészeti azonosítására létrejött mindkét alapvető kutatási módszer, az ún. lineáris (az Uráltól a Kárpátokig), illetve a retrospektív (a Kárpát-medence 10. századi emlékanyagából kiinduló, annak keleti előzményeit kereső) szemlélet esetében elengedhetetlen viszonyítási pontot jelent a honfoglalás kori hagyaték (FODOR 1975; LANGÓ 2007; TÜRK 2012).

A ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei (ERDÉLYI 1977, 2008; TÜRK 2013, 2016; TÜRK et al. 2014; TÜRK–FÜREDI 2019). A keleti kapcsolatokat mutató tárgytipusok száma a honfoglalás kori régészeti kutatásban napjainkra jócskán megnőtt, köszönhetően elsősorban a kelet-európai kora középkori régészeti hagyaték jobb hazai megismerésének. Az egykori szomszédokkal való kapcsolatok kölcsönössége pedig már Etelköz területén is kimutatható, míg a honfoglalók anyagi műveltségének lenyomata szinte valamennyi egykori szomszédoknál ismert (KOVÁCS 2003; KOMAR 2018: 238–239; TÜRK–LANGÓ 2020).

A honfoglaló hagyaték természettudományos módszerekkel történő kutatása (pl. pontosabb időrend, genetikai kapcsolatok) minőségi ugrást és információtöbbletet eredményezett. Radiokarbon kormeghatározással eddig közel tucatnyi olyan honfoglaló sírt sikerült elkülöníteni, ahol az eltemetettek valószínűsíthetően még a honfoglalás közismert időpontja előtt, a korábbi szállásterületen születtek, de már a Kárpát-medencében hunytak el (TÜRK–LÖRINCZY 2015; SOMOGYI–TÜRK 2023). Ezekről a síroktól, vagyis a ténylegesen hont foglalkók csontanyagának vizsgálatától számos új eredményt remélhetünk a minden szempontból összetett 10. századi Kárpát-medencei népesség eurázsiai hátterét illetően (CSÖSZ et al. 2013; SZEIFERT et al. 2018; CSÁKY et al. 2020). A Kárpát-medencei honfoglalás kori hagyatékot pedig a bővülő keleti leletek fényében folyamatosan újra kell értékelnünk (RÉVÉSZ 1998; KOMAR 2018; TÜRK 2021).

3. Etelköz és a Szubbotci típusú régészeti lelőhelyek. Míg korábban a keleti régészeti párhuzamok hiányára panaszkodtunk, addig ma azt látjuk, hogy az Urál és a Kárpátok közötti régió hagyatékában már jól kirajzolódnak olyan lelőhelycsoportok, melyek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Kárpát-medence 10. századi, illetve a Volga–Urál régió kora középkori hagyatékával (LIFANOV 2005; SZTASENKOV 2009; KOMAR 2011). A Moldovai és Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaság területén, tehát a Dnyeszter vidékén ilyen a Szlobodzeja, Glinoje, Plavnyi és Frumusica lelőhelycsoport (SCSERBAKOVA et al. 2008; SINICA et al. 2019), Ukrajnában pedig a Dnyeper középső folyása mentén elhelyezkedő lelőhelyek (Szubbotci, Katyerinovka, Korobcsino stb.) (KOMAR 2011). A kutatásban ezeket a névadó Ingul menti lelőhely nyomán Szubbotci típusú lelőhelyeknek, időrendi értelemben pedig Szubbotci régészeti horizontnak hívjuk (BOKIJ–PLETNYOVA 1989; KOMAR 2011, 2013, 2018). A Szubbotci-leletkör időrendjét illetően az eddig elévített radiokarbon vizsgálatok megerősítették a hagyományos régészeti krono-

lógiaát, vagyis nagy biztonsággal a 9. század második felére keltezhetjük azt (TÜRK 2010, 5. kép; KOMAR 2018: 239–248). A leletanyagban tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv, illetve a déli, krími–bizánci területekkel létrejött kapcsolatok (főként import kerámialeletek alapján), melyekről az írott források is megemlékeznek. A tárgyi hagyaték jellege kifejezetten összhangban áll azzal a képpel (bizánci és szláv kapcsolatok), amelyet a muszlim források tükröznek a magyarok 9. századi elődeiről (TÓTH 1998; ZIMONYI 1996; ORMOS 2015). A fenti jellemzők alapján a Szubbotci régészeti lelethorizont igen nagy valószínűséggel rajzolja ki az írásos forrásokból ismert Etelköz területét. A kelet-nyugati kereskedelmi úthálózat jelentőségét a magyarok már korábbi, etelközi tartózkodásuk során felismerték, melyet számos import- és exportlelet támaszt alá (KOMAR 2018).

4. Levédia, a kazárok és a szaltovói régészeti kultúrkör kérdése. Térben és időben tovább haladva kelet felé a Levédia néven ismert szállásterület lokalizálásának kérdésébe ütközünk. A Don–Szeverszkij Donyec vidékén – ahová Levédiát a hazai kutatásban többnyire helyezték – nincs régészeti nyoma egy olyan népességnek, amely valamikor a Kr. u. 6–8. század során az Urál vidékéről költözött volna oda, majd a 9. század közepén nyugatabbra vándorolt. Az is megállapítható, hogy a Szubbotci horizont és a honfoglalás kori hagyaték egyaránt csekély kapcsolatot mutat azzal a szaltovói régészeti kultúrkörrel, mely a Don–Szeverszkij Donyec vidékére jellemző a 8–10. században (RÉVÉSZ 1998; TÜRK 2013). Ez utóbbit korábban a teljes egykori Kazár Kaganátus hagyatékaként értékelték, és ennek kapcsán a kazárokkal kapcsolatot tartó magyarok levédiai szállásterületének régészeti lenyomataként értelmezte a korábbi kutatás (FODOR 1975; TÜRK 2010). Ez a régészeti műveltség, amelyet igen jelentős belső eltérései miatt régóta ún. geográfiai variánsokra osztanak (*PLETNYOVA 1967, 1981, 1999*), ma már nem tartható egységes régészeti kultúrának. A két névadó lelőhelyen megfigyelt régészeti anyag elterjedése alapján ugyanis csak az ún. alán vagy erdős sztyeppi variáns írható le a kultúrára korábban használt terminológiával (Szaltyiv-majaki kultúra) (AFANASZJEV 1987, 2001). A fenti szempontok miatt találkozunk a *szaltovói időszak* vagy *szaltovói kultúrkör*, *szaltovói történeti-régészeti egység* terminusokkal azoknál az orosz és ukrán kutatóknál is, akik a kazárok vezető és kultúrateremtő szerepét egyébként nem vitatják (KOMAR 1999). A magyar törzseknek a Kazár Birodalom területén való többszáz éves tartózkodását a tárgyi hagyaték újabb elemzései nem támasztják alá.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a fenti adatok nem a kazár–magyar kapcsolatok írott forrásokban világosan megőrzött tényét tagadják, pusztán a szaltovói, illetve Don vidéki Levédia-lokalizáció zsákutcájára (FETTICH 1933) mutatnak rá (KOMAR 2018: 84–88). Erre korábban már több kelet-európai régész is felhívta a magyar kutatás figyelmét. Az említett kapcsolatok tehát egymás szomszédságában is kialakulhattak. Valószínűleg maga a Volgán való átkelés sem valósulhatott volna meg a kazárok szövetsége, illetve engedélye nélkül, ami további támpont lehet ahhoz a feltevéshez, hogy a kazár–magyar kapcsolatok (és más ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok) kezdeti színtere a Volga-vidék bal partjára is lokalizálható. Az anyagi kultúrát vizsgálva tehát azt tapasztaljuk, hogy a Kárpát-medence 10., illetve az etelközi régió 9. századi leletei a Kazár Kaganátus helyett jóval

szorosabb kapcsolatot mutatnak a Volga–Dél-Urál-vidék 8–9. (és persze 10.) századi leleteivel. Régészetiileg ma minden érv mellett szól, hogy Levédiát a Volgától keletre lokalizáljuk, és ez az elképzelés a DAI. adataival is összeegyeztethető (KESZI 2017; KOMAR 2018).

A Don menti Levédia-koncepció nyelvészeti szempontból sem szerencsés. Ott ugyanis elsősorban nem török nyelvű népek, hanem a Kaukázus északi előteréből a 8. század közepén határvédelmi feladatokkal nagy tömegben északra telepített és indoiráni nyelvet beszélő alán lakosság élt. Az alán népesség nyelvcsereje, török nyelvűvé válása csak a magyar kutatásban merült fel (FODOR 1992), nyelvészeti bizonyítékok nélkül. Ez a népesség a kazár hatalom bukása után a 10. század végén visszaköltözött a Kaukázus északi előterébe, bár némileg keletebbre, mint ahonnan őseik a 730-as évek végén elindultak. Ennek a népességnek a 9. században velük nyugatról közvetlenül szomszédos etelközi magyarokkal való kapcsolatát is megbízhatóan feltárta a régészet (AKSZJONOV 2001; KOMAR 2018). Érdekes régészeti adat ugyanakkor, hogy a szaltovói területeken a 9. század derekán közel tucatnyi nagy sírszámú temető használata szakadt meg. Ez a jelenség a kabaroknak a magyarsághoz való csatlakozása szempontjából érdemi kutatási irányt jelent, illetve további támpontként szolgálhat az alán jövevényszavak esetében is.

Szintén az utóbbi pár év régészeti eredménye, hogy a Kaukázus északnyugati előteréből – vagy feltehetően onnan – származó szórványleletek között jellegükben kifejezetten honfoglalás kori fémlételek kerültek elő (LEZSÁK 2019) 9–10. századi környezetben. Az időközben megindult terepi kutatások remélhetőleg tisztázni fogják a korábbi kétes provenienciájú tárgyak tényleges eredetét is. Ezek a leletek azonban datálásuknál fogva nem bizonyítják a honfoglalás kora előtti magyar megtelepedést a Kaukázusban vagy az Azovi-tenger mentén.

A magyarok elődeinek észak-kaukázusi megtelepedését illetően (vö. Kubányvidéki őshaza hipotézise) bizonyítékként merültek még fel korábban nyelvészeti oldalról a gyakran hivatkozott „természetföldrajzi rekonstrukciók.” (RÓNA-TAS 1996, 2004; ZIMONYI 2014: 85–86). Közismert, hogy Dél-Oroszország régészeti lelőhelyeinek archeobotanikai publikációi ma már szép számmal állnak rendelkezésre, ami különösen igaz a Kaukázus északi előterére (KOROBOV 2020). Ezek az eredmények, adatok azonban nem köszönnek vissza az említett „természetföldrajzi rekonstrukciókat” bemutató turkológiai nyelvészeti munkákban, pedig azok az ótörök jövevényszavak átvételének kérdése kapcsán a magyar őstörténet időrendi és földrajzi megrajzolására vállalkoznak. A friss régészeti eredmények helyett az 1950–60-as évek pollenvizsgálatainak elterjedési térképeire támaszkodnak (RÓNA-TAS 2004), olyanokra, amelyek a regionális történeti kutatásokban értékelhetetlenül kis felbontásúak (NEJSTADT 1957; CSAPODY–CSAPODY–ROTT 1966).

A *gyertyán*, *kőris*, *bükk* és *éger* fanevek kapcsán pedig érdemes pusztán csak az Urál-vidék és Délnyugat-Szibéria pollen- és növényföldrajzi vizsgálataival kapcsolatos friss szakirodalmat (RYABOGINA et al. 2008; SZERGUSEVA 2013; ZHILICH et al. 2017) áttekinteni, mielőtt kizárólagosan a Don–Kubány folyók vidékét jelölénk meg középkori elterjedésükkel kapcsolatban. A nyelvészeti kutatások nem számolnak továbbá a korabeli kelet-európai kereskedelem (POLGÁR 2020) szerepével sem. Ez főleg a *mogyoró*, *körte*, *som*, *dió* szavaink kapcsán lenne meg-

gondolandó, ezek szállítására ugyanis ma már szintén rendelkezésünkre állnak régészeti adatok. (A kérdéstről részletesen l. KLIMA 2014.)

A régészeti hagyaték fentebb említett célzott paleobotanikai vizsgálata mellett ma már sokkal megbízhatóbban tájékoztatnak természetföldrajzi kérdésekben azok a stabilizotópos vizsgálatok is, amelyekben a szén- (^{13}C) és nitrogén (^{15}N) izotópok segítségével kimutathatók a csontvázakból az adott régióban fogyasztott növények, továbbá az állati eredetű fehérjebevitelnek a növényi eredetű táplálékhoz viszonyított aránya. A nyelvészeti, orientalisztikai kutatásokban a jövőben érdemes lesz ezeket a régészeti eredményeket is felhasználni, mivel jelenleg – az onogur, illetve alán (RÓNA-TAS 2005) történelem és régészet kérdéseire hasonlóan – itt is határozott eltéréseket¹ tapasztalunk a két tudományág eredményei között.²

A Kaukázus északi előterében a Don–Kubány régióban a 7–9. század időszakában aligha voltak bolgár–magyar etnikumközi kapcsolatok, mivel itt sem onogurokat, sem pedig a Volga–Urál térségéből oda beköltözött (magyar?) népesség nyomát nem mutatta ki a kelet-európai régészeti kutatás (FODOR 2006; KOMAR 2018). A Kazár Kaganátusban a Zlivki régészeti horizont köthető a korai bolgárokhoz, a Don–Szeverszkij Donyec középső folyása mentén a kazár időszakban. Ha a fentebb tárgyalt „Don–kubáni őshaza” elterjedési térképén megvizsgáljuk az 5. század végétől a 7. század utolsó harmada előtti tartó időszak lelőhelyeit, akkor egyrészt azt tapasztaljuk, hogy a jelölt terület nagyobb része lakatlan, régészeti hagyatékot onnan jelenleg egyáltalán nem ismerünk (GULYÁS 2021; a települések Kelet-Európában eleve szinte mindenhol a folyóvölgyekhez, illetve a tengerparti részhez kapcsolódnak). A Don–kubáni őshaza elterjedési térképének északi fele a Don alsó folyásánál (Don–Szal–Manyics folyók) ismert Szokolovszkaja Balka horizont egy részét fedi. Ezt a belső-ázsiai eredetű temetkezési szokásokkal és gazdag bizánci importleletekkel jellemezhető leletkört már 1983 óta többnyire a kazárok hagyatékával azonosítja a kelet-európai régészeti kutatás (SZEMJONOV 1983).

Az őstörténeti szakirodalomban számos olyan nyelvészeti megállapítást találunk, amelyek elavult régészeti és történeti adatokon alapulnak. Fontos hangsúlyozni, hogy a Szubbotci régészeti horizont nem a honfoglalókról Etelközben leszakadt és helyben maradt népesség (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019: 49) hagyatéka. Ezt az eddig elvégzett radiokarbon kormeghatározások is egyértelműen kizárják. A volgai bolgárokat létrehozó alapnépesség 160 évig tartó vándorlásának tézisért (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019: 48) a kérdésben szakértőnek számító régészek döntő többsége soha nem fogadta el (KAZAKOV 1992: 323–324). A Káma menti első szaltovói eredetű leletek nem a Volga vidéki bolgár népesség feltűnésének legkorábbi időpontját jelölik ki. Azt Bolsije Tarhani 8. század közepétől keltezhető

¹ A történeti és a nyelvészeti adatok régészeti megfeleltetése természetesen nem szükségszerű folyamat, ugyanakkor nem haszontalan több tudományterület adatait figyelembe venni egy történeti koncepció kidolgozásánál. Nem véletlen, hogy Kelet-Európában az utóbbi két évtizedben olyan kora középkori térképek terjedtek el a történészek és a nyelvtörténészek között is, amelyeken a különböző történeti koncepciók mellett az adott régió legfontosabb egykorú régészeti lelőhelyeit is feltüntetik.

² RÓNA-TAS ANDRÁS onogur történeti koncepcióját és a Kazár Kaganátus régészetével kapcsolatos megállapításait itthon FODOR ISTVÁN (2006), külföldön pedig – 1999-ben megjelent angol nyelvű könyvének recenziójában – VALENTYINA E. FLJOROVA (2003) cáfolta.

temetője, illetve a szamarai Volga-könyökben az 1980-as években kimutatott, szintén kazáriai eredetű Novinki-leletkör keltezi (KAZAKOV 2007). A török nyelvű népek volgai feltűnésének 9–10. század elejére javasolt időpontja aligha tartható.³ Ez annak ellenére is állítható, hogy az igen jól kutatott nyugatival ellentétben a Kazár Kaganátus keleti területéről, határáról szinte semmit nem tudunk régészetileg. A Hopjor folyótól keletre nem folytatódnak a kazár kori lelőhelyek, a Volga alsó folyásának vidékén pedig nem pusztán Etílt nem találjuk, hanem a teljes régió kazár kori hagyatékát sem.

Az ótörök jövevényszavak történeti háttérének vizsgálata kapcsán összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a hagyományos koncepciót a modern kelet-európai történeti-régészeti eredményeket és kronológiai adatokat figyelembe véve alaposan át kellene gondolni. A több ütemben, lassan végbement korai magyar vándorlás feltételezése esetében (mely teljes egészében nélkülözi a régészeti és történeti támpontokat) nyelvészeti oldalról megfontolást érdemelnek az etimológiai mellett immár a szociolingvisztikai kutatások is (részletesen l. SÁNDOR 2014). Ezek arra mutattak rá, hogy a jövevényszavak háttérben meghúzódó kétnyelvűség megfelelően intenzív kapcsolatok esetén sokkal rövidebb, akár egy-két generáció alatt is ki tud alakulni. (Az uralisztika területén számos példát és hasznos kutatást ismerünk erre, a szamojédok esetében l. pl. SZEVERÉNYI–WAGNER–NAGY 2012.)

A nyugati török eredetű jövevényszavakból adódó történeti és régészeti háttér nyelvészeti megrajzolása kapcsán arra kell felhívni a figyelmet, hogy még alapvető nyelvészeti problémákat szükséges tisztázni. Közöttük is első helyen említhetjük a rotacizmus/lambdacizmus folyamatának időrendjét, amelynek lezárulását BENZING (1944: 27) és SCSEBBAK (1970: 85) után legutóbb STACHOWSKI (2014: 216–218) is csak kései (11. századi) fejleményként keltezték (STACHOWSKI pusztán az *izengü* 'kengyel' szóra épülő RÓNA-TAS-féle [1999, 2011] időrendi érvelést legalábbis nem tartotta elfogadhatónak). Ez esetben azonban a nyugati török jövevényszavakat kizárólagosan a bolgár-onogurok európai környezetéből levezető nyelvészeti őstörténeti modell is átgondolásra szorul. Ha a rotacizmus/lambdacizmus az 5. és 8. században még aktív, nem lezárult folyamat volt, amely csak jóval később rögzült (s így akár a z-t és s-t mutató török szavak egy része is jöhetett egy köztes állapotú r-törökből is, nem beszélve a kritérium nélküli jövevényszavakról), akkor miért szűkíthetjük⁴ az r-török jövevényszavaink átvételi lehetőségét pusztán az onogurokra? Az r-török a kazároknál is ismert volt (RÓNA-TAS 1982) és végül arra is emlékeztetnünk kell, hogy a magyarban r-török eredetüként meghatározott jövevényszavak döntő többsége valójában nem hordoz kritériumot.⁵

³ Magyar szempontból irreleváns, hogy a korai volgai bolgárok mikor érték el a Kámát, mivel a magyarok a biztosan kazáriai eredetű, és igen nagy valószínűséggel török nyelvű népcsoportokkal előbb nem a Kámánál, hanem délebbre, már a szamarai Volga-könyök vidékén találkozhattak.

⁴ „Even if we cannot be sure about the beginning of the zetacism/rhotacism and sigmatism/lambdaism the processes were still in progress in the 5th and 6th century, that is at the time when Proto-Hungarians could have met Turkic peoples. In other words: at that time the *r2 and *l2 pronunciation was typical of all the Turkic languages which means that this feature cannot be understood as a signal of the Bulgarian Turkic origin of a word.” (STACHOWSKI 2014: 218.)

⁵ Köszönöm SÁNDOR KLÁRA és KLIMA LÁSZLÓ nyelvészeti szakvéleményét.

5. A Volga–Dél-Urál vidéke. A Középső-Volga vidékén – elsősorban a mai Szamara város környékén – a Volga bal partjáról ismerünk néhány ígéretes lelőhelyet. A temetkezésekben feltárt jellegzetes fémanyag mellett a Dél-Urál keleti előterére jellemző telepkerámia gyakori előfordulását kell hangsúlyoznunk, amely ráadásul több hullámban, visszatérően tűnik fel (SZTASENKOV 2009, 2020). A szamarai mikrorégió egyébként a Volgán való átkelés helyének meghatározása szempontjából is jelentőséggel bír. A legújabb leletek alapján Szamarától keleti irányban, a Szamara folyó völgyét lesz érdemes még kutatni, Orenburg irányába. (Hasonlóan I. BOTALOV 2013, 2017.)

Mint fentebb láttuk, a Novinki típusú régészeti hagyaték közvetlen szomszédsága a magyar jellegű leletekkel megalapozottan veti fel Volga–Dél-Urál vidéki ótörök–magyar nyelvi kapcsolatokat lehetőségét a 8–9. századtól. Amennyiben Levédiát történeti realitásként kezeljük, úgy annak a Volgától keletre való lokalizálása a régészet oldaláról alátámaszthatónak látszik. A De administrando imperio (DAI.) néven ismert bizánci forrás besenyőkről szóló fejezeteit elemezve erre jutott legutóbb KESZI TAMÁS is (2017; hivatkozva arra, hogy ez a gondolat már VÉKONY GÁBORNÁL is felmerült). A rejtélyes levédiai *Hidmasz* folyó Kámával való etimológiai összekapcsolása szintén a Volgától keletre elhelyezkedő Levédia koncepcióját látszik megerősíteni (KOMAR 2018: 20–21) illetve SUDÁR BALÁZS elemzése a *Hudūd al-‘Álam*-ról szintén elképzelhetőnek tart egy ilyen lehetőséget (SUDÁR 2018). A Káma völgyében ma már nagy mennyiségben ismerünk bizánci, illetve kazáriai importtárgyakat, sőt azok helyi utánzatait is (BELAVIN–KRISZOVA 2022), melyek minden bizonnyal a (prém)kereskedelem eredményei.

A Volga–Urál térségéből kiinduló elvándorlás okát és pontos idejét ma még nem ismerjük. A magyarok elődeinek a Volgától nyugatra történő 5–8. századi feltűnése kapcsán eddig publikált elképzelések csupán a kelet-európai régészeti eredményeket teljes egészében figyelmen kívül hagyó „víziók” voltak.⁶ A történeti szakirodalomban már korábban feltételezett, ún. első besenyő háború akár logikus felvetés lehet. A régészeti hagyatékot vizsgálva azt látjuk, hogy az Urál keleti előterében a 9. század folyamán megjelenő keleti eredetű Szrosztki kultúra leletei egészen a Káma–Bjelaja folyókig kimutathatók. A Dél-Urál vidéki Szrosztki jellegű leletek feltűnését legutóbb OLEKSZIJ V. KOMAR az írott források adataira is hivatkozva a betelepülő baskírokhoz kötötte (KOMAR 2018: 254). Mindkét lehetőségben közös, hogy az elmozdulás valamilyen politikai-katonai konfliktus hatására következhetett be. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a 9. század elejénél nem korábbi volgai átkeléssel számolhatunk (kazár szövetségben), amint ezt a szovjet-orosz, illetve ukrán kutatás korábban is feltételezte. Kelet-, illetve Délkelet-Európában a 6. századtól a 8. század végéig terjedő időszakban sehol nem tűnik fel uráli eredetű régészeti leletanyag. Ugyanakkor az uráli eredetű leletanyag világosan megfigyelhető a Dnyeszter–Dnyeper térségében, a szláv nyelvű népek

⁶ OLEKSZIJ V. KOMAR mutatott rá, hogy habár bizonyos temetkezési szokások (ÉNy–DK-i tájolás, lábhoz tett lóboros temetkezés) már az 5. század végén megjelentek a régióban, de ezek sosem együtt, egy temetkezés kontextusában fordulnak elő (KOMAR 2018: 78–83.). GULYÁS BENCE (2021) friss elemzésével kiegészítve egyértelműen elmondható, hogy a korai magyar csoportok Fekete-tenger-vidéki jelenléte az 5–7. században régészetileg továbbra is kizárható.

hagyatékának kontrasztjaként, a 9. század derekán megjelenő Szubbotci régészeti leletkör hagyatékában. A korábbi elméletekhez képest későbbre datálандó volgai átkelés lehet a legkézenfekvőbb magyarázata annak, hogy Kelet-Európában a magyarok elődeiről nincs 836-nál korábbra keltezhető biztos írott forrás.

A Volga–Káma régió legjelentősebb őstörténeti eredményét kétségtelenül az archeogenetika szolgáltatta az utóbbi években, melynek segítségével Tatárföldön sikerült azonosítani a keleten maradt magyarokat (Magna Hungaria) a 11–14. századi csijaliki régészeti műveltség temetkezéseiben (GARUSZTOVICS 1988; KAZAKOV 2013; SZEIFERT et al. 2022).

Az Urálon túl füves sztyeppi régiójának északi részén Szinyeglazovo és Ujelgi lelőhelyek azok, melyek magyar szempontból főként ismertek és jelentősek. Az ujelgi temetőnek kimutathatók a Kárpát-medencei magyarsághoz fűződő genetikai, immár közvetlen rokoni kapcsolatai is (CSÁKY et al. 2020; GERBER et al. 2019).⁷ A hegység keleti oldaláról a nyugatira történő magyar átköltözéssel a hagyományos elképzelés szerint a 6. század derekán számolhatunk, talán az avar népvándorlás északi hatásaként. Az Urál nyugati előterében az urálon túli eredetű Kusnarenkovo- (Kr. u. 6–8. sz.) és Karajakupovo- (Kr. u. 8–10. sz.) kultúrákat költötték a magyarság elődeihez. Később ez kiegészült a késő Lomovátovo-kultúra (Kr. u. 8–10. sz.) déli variánsával. A Nyevolino-kultúra 9. század eleji hirtelen megszűnésének okaként szintén a magyarság nyugatra vándorlását jelölték meg (IVANOV 1999; BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009).

Újabban több kutató is érvelt az Urált déli irányból megkerülő, az Urál-folyó völgye mentén végbement vándorlás mellett, melynek végpontja közvetlenül a Középső-Volga-vidék lehetett. Időrendileg is új koncepció körvonalazódott az átkelés időpontjára: a 6. század közepe helyett a 9. század eleje (KOMAR 2018; MATVEJEVA 1993, 2000, 2019). Ebben a kérdésben komoly előrelépést csak az Urál keleti és nyugati előterében ismert kora középkori régészeti kultúrák új, a korábbinál pontosabb időrendi szinkronja nyújthat, mely jelenleg nagy vita tárgya az orosz régészetben (MATVEJEVA 2019).

⁷A legújabb kutatási eredmények között immár a direkt rokonsági kapcsolatokat említhetjük, amellyel végkép egyértelművé vált a keleti régészeti analógiák jelentősége a kutatás számára. Vö. GYURIS–SZEIFERT–RINGBAUER–TÜRK–GERBER–MENDE–REICH–SZÉCSÉNYI-NAGY, Az eurázsiai sztyeppe népvándorlási eseményeinek hatása a Volga-Urál vidéki kora középkori kultúrák népességeire című 2021. június 25-én elhangzott előadását A korai magyar történelem kutatásának legújabb eredményei (2019–2021). – Az ELKH BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának előadásorozata keretében: „Kutatócsoportunk 2020-ban publikált eredményeinél (Csáky et al. 2020) és az azóta is folyamatban lévő uniparentális genetikai markerek vizsgálatánál nem álltak meg kutatásaink. A teljes genomi elemzések térhódítása tovább bővítette az elemzési lehetőségeink tárházát. A teljes genomi változatosságon alapuló vizsgálatok alkalmasak a nagyobb léptékű populációs mozgások, keveredések rekonstrukciójához. Ujelgi, Bolsije Tyigani és Guljukovo temetők közösségei és a környező népességek mélyreható genetikai adataiból megismerhetővé váltak a Volga és Urál-vidéki csoportok genetikai összetételében résztvevő forráspopulációk. Ezek hozzájárulásainak mértékéből pedig következtetni tudunk korábbi nagyobb léptékű népességmozgásokra az Urál és Volga–Káma-vidéken egyaránt. A populációgenetikai modellalkotáson túl a legújabb genetikai módszerek lehetőséget adnak direkt és távolabbi rokonsági kapcsolatok azonosítására is, amelyek közvetlen bizonyítékokkal szolgálhatnak a honfoglalás kori populáció eredetéről.”

Nyelvészeti szempontból mindkét időrendi elképzelés esetén felmerül egy érdekes jelenség. Nevezetesen az, hogy bár az ugor nyelvi egység Kr. e. 1200–500 körül felbomlott, a magyarok elődei még további 1500–2000 évet éltek a proto-obiugorok közvetlen szomszédságában. A másodlagos areális kapcsolatok kulturális háttere az ujelgi temető tajgai eredetű kerámialeletei esetében régészetileg is adathatónak tűnik (BOTALOV 2017). Szintén uralisztikai horderejű lesz az az archeogenetikai alapú, jelenleg publikálás alatt lévő régészeti eredmény, mely szerint a mai uráli nyelvű népek ősei nem az Urál vidékén alakultak ki, hanem keletebbre, a Jenyiszej térségében, és csak a bronzkorban, a Szejma–Turbino kultúra (Kr. e. 2. évezred) idején vándoroltak nyugatabbra, az Urálba (ZENG et al. 2023).

A Tobol–Irtis–Isim–Ob folyók térségében feltételezett, és a legújabb régészeti eredmények fényében továbbra is ide lokalizált (MATEVEJEVA 2019; ZELENKOV 2019) délnyugat-szibériai magyar őshaza esetében a magyar nyelv őtörök jövevényszavait illetően is felmerülnek nyelvészeti megfontolásra érdemes szempontok. Szibéria déli (erdős)sztyeppi régiójában (Baraba-sztyepp) már a késő hun kortól török nyelvű nomád népek beköltözésével számol a régészeti és történeti kutatás (vö. Kimek Kaganátus). A szárazabb éghajlati periódus miatt a növényövek és vele együtt a sztyepp északra tolódása a 7. században egészen a mai Tyumen város térségének déli előteréig megfigyelhető. Fontos hangsúlyozni, hogy nem pusztán Altaj vidéki importtárgyak feltűnéséről van szó, hanem a Minuszinszk–Altaj vidéki pretürk és türk időszak régészeti hagyatékának teljes vertikuma kimutatható, egészen a temetkezési szokásokig bezáróan. A Kr. u. 4–7. században az ún. „bajszos kurgánok” régészeti horizontjának elterjedése azt mutatja, hogy a mai Kazahsztán és Nyugat-Mongólia területe egy régészeti kultúrkörbe tartozott a Dél-Urál keleti előterével (GRUDOCKSKO 2020). Egy ilyen régészeti egység elterjedéstörténeti hátterében egyértelműen az Első Türk Kaganátus hatása állhat. Mindezek nyomán nem véletlen, hogy a dél-szibériai régió régészeti időrendjében egy önálló őtörök/türk időszakot különített el a kutatás. Novoszibirszk körzetében ez az 5–6. századra datálható, nyugatabbra Tyumen térségében a 4–6. századi népvándorláskort követi szintén ugyanez az őtörök/türk korszak a 7–8. században.

Összefoglalva azt látjuk, hogy török nyelvű népekre jellemző leletanyag mutatható ki nagy mennyiségben a magyar őshaza keleti és déli szomszédságában. A honfoglaló régészeti hagyatékban (vö. Szrosztki-kultúra hatása, illetve a közvetítőként Omszk térségében a Baszandaj-kultúra, Kr. u. 8–9. század), valamint csontanyagból kimutatott néhány belső-ázsiai eredetű genetikai nyom (GERBER et al. 2019: 98) megalapozottan felveti, hogy a magyar nyelv őtörök jövevényszavaitól átvétele már a nyugat-szibériai őshaza területén megkezdődhetett. A Dél-Uráltól keletre erre egyértelműen adott a történeti, régészeti kontextus, az őtörök–magyar nyelvi kapcsolatok itteni kezdetére orosz kutatók már korábban is felhívták a figyelmet (BOTALOV 2013, 2017). Ismeretes, hogy a nyugati török nyelveket az 5–6. századot megelőzően egyértelműen a Volgától keletre fekvő térségből eredezteti a nyelvészet is. A kazárok nyugati türk eredetéhez pedig végképp nem fér kétség. Az időrendi kereteket illetően a magyarok őshazából való elköltözésének mind a korábbi, a 6. század második felére tett, mind pedig az újabban felmerült

9. század eleji kronológiája esetén reális lehetőségként számolhatunk az őtörök–korai magyar érintkezés nyugat-szibériai kezdetével.

6. Összefoglalás. Az utóbbi másfél évtized fejleményei alapján megállapíthatjuk, hogy a korai magyar történelem régészeti kutatása jelentős előrelépést hozott mind mennyiségi, mind minőségi értelemben. A tárgyi hagyaték komplex (természet) tudományos vizsgálata korábban remélni sem mert lehetőségeket tárt fel.⁸ Az etelközi régészeti leletek és lelőhelyek száma az elmúlt másfél évtizedben a korábban ismertek közel tízszeresére nőtt, a Volga–Dél-Urál vidékén pedig hozzávetőlegesen öt-hét százalékos növekedést mutat. Azonban még ezt is túlszárnyalóan növekedett a három magyarországi archeogenetikai labor és kutatócsoport által feldolgozott honfoglalás és kora Árpád-kori, illetve kelet-európai archaikus csontminták száma. 450 körüli a teljes mitokondriális genom (anyai leszármazási vonal) szintjén vizsgált, már publikált vagy közvetlenül publikáció előtt álló minták száma, melyek közül mintegy 60 férfi esetében az apai vonalakat is azonosították. Nemzetközi kitekintésben, sőt világviszonylatban is jelentős ez a szám. (A több országot érintő indoeurópai eredetkérdéssel kapcsolatos bronzkori, illetve vaskori minták számával említhetjük egy lapon.)

Az új őstörténeti eredményekről összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a legtöbb tudományterület esetében szinkronba hozhatók. Talán soha nem volt még ekkora összhang a különböző forráscsoportok adatai között: így a honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatait ott találjuk, ahol más adatok alapján a nyelvészek és a történészek is valószínűsítik. A hagyományos régészeti elemzések vezető szerepe a jövőben is megmarad, hiszen a különböző jellegű forrásadatok történelmi modellé formálásában kiemelkedő szerepet játszik az időfaktor, amire ez a tudományág a legérzékenyebb. Vitán felül áll, hogy a tárgyi hagyaték elemzése jóval finomabb kronológiai felosztást tesz lehetővé, mint például a nyelvészeti, esetleg néprajzi adatok történeti megfeleltetése. A régészeti leleteknek (is) köszönhetően ma már tudjuk, hogy a kora középkori kelet-európai kereskedelem és kapcsolatrendszer sokkal intenzívebb volt, mint ahogy azt korábban a kutatás feltételezte.

A természettudományos vizsgálatok eredményei fokozottan hívják fel a korszak kutatóinak figyelmét arra, hogy csak helyesen megfogalmazott, világosan megválaszolható kérdéseket érdemes feltennünk őstörténeti munkánk során (is). A továbblépés kulcsa a magyar őstörténet modern régészeti kutatásánál – a szakadatlan forrásfeltárás mellett – manapság ebben rejlik.

Kulcsszók: korai magyar történelem, régészet, Szubbotci típusú lelőhelyek, Volga–Dél-Urál régió, Szibéria, honfoglaláskor, őtörök jövevényszavak, őstörténet.

⁸ Csősz et al. 2013, 2016; NEPARÁCZKI 2017, 2018, 2019; SZEIFER et al. 2018, 2019, 2022; POST et al. 2019; GERBER et al. 2019; CSÁKY et al. 2020; MAÁR et al. 2021. Az archeogenetikai vizsgálatok területén a következő nagy előrelépés akkor várható, ha közvetlen rokonságot sikerül kimutatni a teljes genom vizsgálatok segítségével valamely honfoglalás kori, illetve szintén archaikus kelet-európai csontminta esetében. Ez új fejezetet fog nyitni a korai magyar történelem tudományos kutatásában.

Hivatkozott irodalom

- AFANASZJEV [АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ ЕВГЕНЬЕВИЧ] 1987. *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры)*. Археологические открытия на новостройках 2. Наука, Москва.
- AFANASZJEV [АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ ЕВГЕНЬЕВИЧ] 2001. Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? *Российская археология* 2001/2: 43–55.
- AGYAGÁSI KLÁRA – DÉKÁNY ÉVA 2019. Ótörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában. In: É KISS KATALIN szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE VTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 41–75.
- AKSZJONOV [АКСЁНОВ, ВИКТОР СТЕПАНОВИЧ] 2001. Контакты венгров с аланами в IX веке – взаимороникновение культур. In: *Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии: V. Минаевские чтения по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа*. Издательство Ставропольского государственного университета, Ставрополь. 212–214.
- BÁLINT, CSANÁD 1989. *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Böhlau, Wien–Köln.
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA [БЕЛАВИН, АНДРЕЙ МИХАЙЛОВИЧ – ИВАНОВ, ВЛАДИМИР АЛЕКСАНДРОВИЧ – КРЫЛАСОВА, НАТАЛЬЯ БОРИСОВНА] 2009. *Угры в Предуралья в древности и средние века*. Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа.
- BELAVIN–KRISZOVA [БЕЛАВИН, АНДРЕЙ МИХАЙЛОВИЧ – КРЫЛАСОВА, НАТАЛЬЯ БОРИСОВНА] 2022. Взаимодействие населения Предуралья и носителей салтово-маяцкой археологической культуры. In: TÜRK ATILA főszerk., *Hadak útján. A népvándorlások kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 24.1 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 4.1. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó, Budapest. 73–84. https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2021.4.1_06
- BENZING, JOHANNES 1944. Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 98: 24–27.
- BOKIJ, NYINEL MIHAILOVNA – PLETNYOVA, SZVETLANA ALEKSZANDROVNA 1989. Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. *Archaeologiai Értesítő* 116: 86–98.
- BOTALOV [БОТАЛОВ, СЕРГЕЙ ГЕННАДЬЕВИЧ] 2013. Некоторые аспекты уральской мадьярской проблемы. In: БОТАЛОВ, СЕРГЕЙ ГЕННАДЬЕВИЧ – ИВАНОВА, НАДЕЖДА ОТТОВНА отв. ред., *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Рифей, Челябинск. 139–167.
- BOTALOV [БОТАЛОВ, СЕРГЕЙ ГЕННАДЬЕВИЧ] 2017. Погребальный комплекс Уелги и некоторые наблюдения на предмет угорского и мадьярского культурогенеза. In: TÜRK ATILA főszerk., *A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. II*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 3.2. – Ma-

- gyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Archaeolingua, Budapest–Esztergom. 267–334. https://doi.org/10.55722/arpad.kiad.2017.3.2_13
- CSAPODY ISTVÁN – CSAPODY VERA – ROTT FERENC 1966. *Erdei fák és cserjék. Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat, Budapest.*
- CSÁKY, VERONIKA et al. 2020. Early Medieval Genetic Data from Ural Region Evaluated in the Light of Archaeological Evidence of Ancient Hungarians. *Scientific Reports* 10: 19137. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-75910-z>
- CSŐSZ, ARANKA et al. 2013. Археогенетические исследования на материалах Салтовской и древневенгерской культуры. Предварительный отчет и историография археологического вопроса. In: БОТАЛОВ, СЕРГЕЙ ГЕННАДЬЕВИЧ – ИВАНОВА, НАДЕЖДА ОТТОВНА отв. ред., *II-й Международный Мадыарский симпозиум: сборник научных трудов.* Рифей, Челябинск. 237–243.
- CSŐSZ, ARANKA et al. 2016. Maternal Genetic Ancestry and Legacy of 10th Century AD Hungarians. *Scientific Reports* 6: 33446. <https://doi.org/10.1038/srep33446>
- ERDÉLYI ISTVÁN 1977. Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: BARTHA ANTAL – CZEGLÉDY KÁROLY – RÓNA-TAS ANDRÁS szerk., *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 65–77.
- ERDÉLYI ISTVÁN 2008. *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei.* Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- FETTICH NÁNDOR 1933. A levédiai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* 67: 250–276, 369–399.
- FLJOROVA [ФЛЁРОВА, ВАЛЕНТИНА ЕВГЕНЬЕВНА] 2003. A Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. Budapest 1999. 556, ill. (рец.): *Российская археология* 2003/1: 170–176.
- FODOR ISTVÁN 1975. Verecke híres útján a magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- FODOR ISTVÁN 1992. *A magyarság születése.* Adams Kiadó, Budapest.
- FODOR ISTVÁN 1994. Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel* 1. Balassi Kiadó, Budapest. 47–65.
- FODOR ISTVÁN 2006. A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. *Archaeológiai Értesítő* 131: 89–114. <https://doi.org/10.1556/archert.131.2006.1.5>
- FODOR, ISTVÁN [Фодор, И.] 2015. *Венгры: древняя история и обретение Родины.* Типография «ЗЭБРА», Пермь.
- GARUSZTOVICS [ГАРУСТОВИЧ, ГЕННАДИЙ НИКОЛАЕВИЧ] 1988. Об этнической принадлежности раннемусульманских памятников Западной и Центральной Башкирии. In: *Проблемы древних угров на Южном Урале.* БНЦ УрО АН СССР, Уфа. 130–139.
- GERBER DÁNIEL et al. 2019. Betekintés az Urál vidéki népeiségek első évezredbeli genetikai összetételébe. In: SUDÁR BALÁZS – TÜRK ATTILA szerk., *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Absztraktkötet.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 14. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Martin Opitz Kiadó, Budapest. 97–99.
- GRUDOSKO [ГРУДОЧКО, ИВАН ВАЛЕРЬЕВИЧ] 2020. *Курганы с «усами» Эпоха поздней древности и раннего средневековья урало-казахстанских степей (IV–VII вв. н. э.) (Kurgans with 'moustache'. The epoch of the late prehistory and Early Middle Ages*

- of the Ural-Kazakhstan steppes [4th–7th AD]*). Ред.: БОТАЛОВ, СЕРГЕЙ ГЕННАДЬЕВИЧ – TÜRK, ATTILA. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 16. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 9. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- GULYÁS BENCE 2021. Kelet-Európa a hun kor utáni időszakban (5–7. század). *Magyar Tudomány* 182: 64–74. <https://doi.org/10.1556/2065.182.2021.s1.7>
- IVANOV [ИВАНОВ, ВЛАДИМИР АЛЕКСАНДРОВИЧ] 1999. *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Гилем, Уфа.
- KAZAKOV [КАЗАКОВ, ЕВГЕНИЙ ПЕТРОВИЧ] 1992. *Культура ранней Волжской Болгарии*. Наука, Москва.
- KAZAKOV [КАЗАКОВ, ЕВГЕНИЙ ПЕТРОВИЧ] 2007. *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв. проблемы взаимодействия*. Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Казань.
- KAZAKOV [КАЗАКОВ, ЕВГЕНИЙ ПЕТРОВИЧ] 2013. Мадьяры и волжские болгары: этапы взаимодействия. In: БОТАЛОВ, СЕРГЕЙ ГЕННАДЬЕВИЧ – ИВАНОВА, НАДЕЖДА ОТТОВНА отв. ред., *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Рифей, Челябинск. 173–181.
- KESZI, TAMÁS 2017. Levedia, the egg of Columbus and what follows. *Az Intercisa Múzeum Évkönyve* 2: 29–55.
- KLIMA LÁSZLÓ 2014. Török magyar őstörténet. *Nyelv és Tudomány*. <https://www.nyest.hu/renhirek/torok-magyar-ostortenet> (2023. 11. 19.)
- KLIMA LÁSZLÓ 2016. *Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. MTA BTK magyar Őstörténeti Témacsoport – Források és Tanulmányok 1. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- KLIMA LÁSZLÓ 2020. *Válogatott rénhireim. Tudásmorzsák a finnugor kultúra és történelem világából*. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest.
- КОМАР [КОМАР, АЛЕКСЕЙ ВИКТОРОВИЧ] 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua* 1999/2: 111–136.
- КОМАР [КОМАР, АЛЕКСЕЙ ВИКТОРОВИЧ] 2008. *Древние венгры*. In: ДОСЫМБАЕВА, АЙМАН ред., *Евразиядағы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII. вв. Астана*. 214–216.
- КОМАР [КОМАР, АЛЕКСЕЙ ВИКТОРОВИЧ] 2011. Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. In: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7: 21–78.
- КОМАР [КОМАР, АЛЕКСЕЙ ВИКТОРОВИЧ] 2013. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. In: БОТАЛОВ, СЕРГЕЙ ГЕННАДЬЕВИЧ – ИВАНОВА, НАДЕЖДА ОТТОВНА отв. ред., *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Рифей, Челябинск. 182–231.
- КОМАР [КОМАР, АЛЕКСЕЙ] 2018. История и археология древних мадьяр в эпоху миграции. Ред.: TÜRK, ATTILA – BUDAI, DÁNIEL. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Martin Opitz Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.55722/arpad.kiad.2018.5>
- КОРОВОВ [КОРОВОВ, ДМИТРИЙ СЕРГЕЕВИЧ] 2018. Аш-тигоры на пути к государственности – эволюция системы расселения северокавказских алан Кисловодской котловины в I тыс. н.э. In: TÜRK, ATTILA – ЗЕЛЕНКОВ, АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ

- ред., III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3. *Nemzetközi Korai Magyar Történelmi és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. – Magyar Őstörténelmi Témacsoport Kiadványok 6. Martin Opitz Kiadó, Budapest. 347–366. https://doi.org/10.55722/arpad.kiad.2018.6_21
- KOVÁCS, LÁSZLÓ 2003. Beregszász – Birka. Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54: 205–241. <https://doi.org/10.1556/aarch.54.2003.1-2.6>
- LANGÓ PÉTER 2007. *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- LEZSÁK GABRIELLA 2019. Beszámoló az Anapa (Oroszország) melletti magyar-oroszl régészeti feltárásról. <https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/minden-hir-hu/bszamolo-az-anapaa-oroszlorszag-melletti-magyar-oroszl-regeszeti-feltarasrol> (2023. 11. 19.)
- LIFANOV [ЛИФАНОВ, НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ] 2005. К вопросам периодизации и хронологии памятников новинковского типа. In: *Степи Европы в эпоху средневековья 4.* Хазарское время, Донецк. 25–40.
- NEJSTADT [НЕЙШТАДТ, МАРК ИЛЬИЧ] 1957. *История лесов и палеогеография СССР в голоцене.* Изд-во. АН СССР, Москва.
- MAAR, KITTI et al. 2021. Maternal Lineages from 10–11th Century Commoner Cemeteries of Carpathian Basin. *Genes* 12/3: 460. <https://doi.org/10.3390/genes12030460>
- MATVEJEVA [МАТВЕЕВА, НАТАЛЬЯ ПЕТРОВНА] 1993. *Саргатская культура на среднем Тоболе.* Наука, Новосибирск.
- MATVEJEVA [МАТВЕЕВА, НАТАЛЬЯ ПЕТРОВНА] 2000. *Социально-экономические структуры населения Западной Сибири в раннем железном веке (лесостепная и подтаёжная зоны).* Наука, Новосибирск.
- MATVEJEVA [МАТВЕЕВА, НАТАЛЬЯ ПЕТРОВНА] 2019. Некоторые проблемы изучения средневековой археологии лесостепной зоны Приуралья и Зауралья в свете формирования мадьяр. *Ab Origine. Археолого-этнографический сборник* 10: 24–43.
- NEPARÁCZKI, ENDRE et al. 2017. Revising mtDNA haplotypes of the ancient Hungarian conquerors with next generation sequencing. *PLoS ONE* 12/4: e0174886. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0174886>
- NEPARÁCZKI, ENDRE et al. 2018. Mitogenomic data indicate admixture components of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians. *PLoS One* 13 (2018) e0205920. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0205920>
- NEPARÁCZKI, ENDRE et al. 2019. Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports* 9: 16569. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-53105-5>
- ORMOS ISTVÁN 2015. A korai magyar történelem arab forrásai. *Avicenna. Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve* 2013/2014: 95–100.
- PLETNYOVA [ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА АЛЕКСАНДРОВНА] 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура.* Материалы и исследования по археологии СССР 142. Наука, Москва.
- PLETNYOVA [ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА АЛЕКСАНДРОВНА] 1981. Салтово-маяцкая культура. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья.* Археология СССР. Наука, Москва, 62–75.

- PLETNYOVA [ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА АЛЕКСАНДРОВНА] 1999. *Очерки хазарской археологии. Мосты культуры—Гешарим, Москва—Иерусалим.*
- POLGÁR SZABOLCS 2019. *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (kb. 750–1000).* Magyar Őstörténeti Könyvtár 32. Balassi Kiadó, Budapest.
- POST, HELEN et al. 2019. Y-chromosomal connection between Hungarians and geographically distant populations of the Ural Mountain region and West Siberia. *Scientific Reports* 9: 7786. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-44272-6>
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 1998. Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4: 523–532.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1982. A kazár néprnévről. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 349–380.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép.* Balassi Kiadó, Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2004. Néhány megjegyzés faneveinkről (*Bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy*). *Magyar Nyelv* 100: 260–273, 419–438.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2005. Turkic-Alanian-Hungarian contacts. *Acta Orientalia* 58/2: 205–213. <https://doi.org/10.1556/aorient.58.2005.2.8>
- RYABOGINA, NATALYA EVGENEVA – LARIN, SERGEI IVANOVICH – IVANOV, SERGEI N. 2008. Landscape and climatic changes on southern border of taiga in Western Siberia on the middle-late holocen. In: *Man and environment in boreal forest zone: Past, present and future. International Conference, Central Forest State Natural Biosphere Reserve, Russia.* Moscow. 79–82.
- SÁNDOR KLÁRA 2014. Vámbéry Ármin és a török–magyar nyelvcsere. *Iskolakultúra* 24/2: 76–86.
- SCSERBAK [ЩЕРБАК, АЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ] 1970. *Сравнительная фонетика тюркских языков.* Наука. Ленинград.
- SCSERBAKOVA et al. [ЩЕРБАКОВА, ТАТЯНА АЛЕКСАНДРОВНА – ТАЦИ, ЕЛЕНА Ф. – ТЕЛНОВ, НИКОЛАЙ ПЕТРОВИЧ] 2008. *Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея).* Археологическая библиотека 4. Elan Poligraf SRL, Кишинёв.
- SINICA, VITALIE – TELNOV, NICOLAI – KVITNYTSKYI, MAKSYM 2019. Венгерские памятники IX – первой половины X в. в Северо-Западном Причерноморье In: SUDÁR BALÁZS – TÜRK ATTILA szerk., *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Absztraktkötet.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 14. – Magyar Őstörténeti Társaság Kiadványok 7. Martin Opitz Kiadó, Budapest. 7–10.
- SOMOGYI–TÜRK [ШОМОДЬИ, ПЭТЕР – ТЮРК, АТТИЛА] 2023. Новые радиоуглеродные данные о времени венгерского завоевания. Байесовская модель и возможные генетические связи индивидов из погребений III/11 и II/52 в Карош-Эперьешсег *Stratum plus* 2023/5: 289–306. <https://doi.org/10.55086/sp235289306>
- SUDÁR [ШУДАР, БАЛАЖ] 2018. Мадыяры в персидском географическом сочинении «Худūd ал-Āлам» (982 г.) In: СИТДИКОВ, АЙРАТ ГАБИТОВИЧ глав. ред., *Материалы IV Международного Мадыярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г.* Институт археологии им. А. Х. Халикова. Археология евразийских степей 6. Казань. 257–265

- STACHOWSKI, MAREK 2014. Remarks on the investigation of the oldest layer of Turkic loan-words in Hungarian. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 215–222.
- SZEIFERT, BEA et al. 2018. Maternal Genetic Composition of Early Medieval Populations Lived in the Cis- and Trans-Ural and Volga-Kama Regions. In: СИТДИКОВ, АЙРАТ ГАБИТОВИЧ глав. ред., *Материалы IV Международного Мадьярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г.* Институт археологии им. А. Х. Халикова. Археология евразийских степей 6. Казань. 202–221.
- SZEIFERT, BEA et al. 2019. Korai magyarsággal kapcsolatba hozható oroszországi lelőhelyek csontanyagának archeogenetikai vizsgálata. In: SUDÁR BALÁZS – TÜRK ATTILA szerk., *Hadak útján. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Absztraktkötet.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 14. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Martin Opitz Kiadó, Budapest. 100–103.
- SZEIFERT, BEA et al. 2022. Tracing genetic connections of ancient Hungarians to the 6th–14th century populations of the Volga-Ural region. *Human Molecular Genetics* 31/19: 3266–3280. <https://doi.org/10.1093/hmg/ddac106>
- SZERGUSOVA [СЕРГУШЕВА, ЕЛЕНА АЛЬБЕРТОВНА] 2013. *Археоботаника: Теория и практика.* Издательство Дальнаука, Владивосток.
- SZEMJONOV [СЕМЁНОВ, АЛЕКСАНДР ИЛЬИЧ] 1983. Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени. In: КЛЯШКОБ, В. Я. ред., *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа.* Изд-во Ростовского ун-та, Ростов-на-Дону. 98–102.
- SZEVERÉNYI, SÁNDOR – WAGNER-NAGY, BEÁTA 2011. Visiting the Nganasans in Ust-Avam. In: GRÜNTAL, RIHO – KOVÁCS, MAGDOLNA eds., *Ethnic and Linguistic Context of Identity. Finno-Ugric Minorities.* Uralica Helsingiensia 5: 385–404.
- SZTASENKOV [СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ] 2009. Памятники мадьярского круга в Самарском Поволжье. In: ХУЗИН, ФАЯЗ ШАРИПОВИЧ отв. ред., *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации».* Казань. 228–229.
- SZTASENKOV [СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ] 2020. *Древние венгры и их окружение в Самарском Поволжье. Каталог археологических коллекций.* СОИКМ им. П. В. Алабина, Самара.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ 1998. *Levediatól a Kárpát-medencéig.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- TÜRK ATTILA 2010. A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: G. TÓTH PÉTER – SZABÓ PÁL szerk., *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5).* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 261–306.
- TÜRK ATTILA 2011. *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör.* Doktori (PhD) disszertáció tézisei. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. <https://doi.org/10.14232/phd.1167>
- TÜRK, ATTILA 2012. Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: TOBIAS, BENDEGÚZ Hrsg., *Die Ar-*

- chäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie, und Methodik.* Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz. 3–28.
- TÜRK, ATTILA 2013. Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätefunde des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken im Spiegel ihren osteuropäischen Analogien. *Slovenská archeológia* 61: 177–198.
- TÜRK, ATTILA – KRYLASZOVA, NATALJA BORISZOVNA – BELAVIN, ANDREJ MIHAJLOVICS 2014. Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkésztségek klasszifikációjához Volga–Káma-vidéki analógiáik fényében In: ANDERS ALEXANDRA – BALOGH CSILLA – TÜRK ATTILA szerk., *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* Opitz Archaeologica 6. – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 2. Martin Opitz Kiadó – MTA BTK MÓT, Budapest. 457–496.
- TÜRK [ТЮРК, АТТИЛА] 2016. Возможности и перспективы археологических исследований ранней истории угров-мадьяров. In: ГОЛДИНА, РИММА ДМИТРИЕВНА et al. red., *Археологическое наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию (XX Уральское археологическое совещание). Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием. 25–29 октября, 2016 г.* Ижевск. 268–272.
- TÜRK ATTILA 2021. A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai In: KLIMA LÁSZLÓ – TÜRK ATTILA szerk., *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKÉ Régészettudományi Intézetének szervezésében. Budapest, 2020. november 11–13. / Parallel stories. Interdisciplinary Conference on Hungarian Prehistory, organized by the Institute for Archaeology, PPCU, Budapest, 11–13 November 2020.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 23. – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 2. Martin Opitz Kiadó, Budapest. 163–204.
- TÜRK, ATTILA – FÜREDI, ÁGNES 2019. Latest archaeological results on the origin of the Hungarian people in the Eurasian context. In: БАЗАРОВ, БОРИС ВАНДАНОВИЧ – КРАДИН, НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ отв. ред., *Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований. IV международный конгресс средневековой археологии евразийских степей, посвященный 100-летию российской академической археологии.* БНЦ СО РАН, Улан-Удэ. 93–96.
- TÜRK ATTILA – LANGÓ PÉTER 2020. A magyarság korai történetének régészeti emlékei a legfrissebb leletek fényében. In: NEPARÁCZKI ENDRE szerk., *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja által 2019. december 7–8-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból.* A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 20. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 245–270.
- TÜRK ATTILA – LŐRINCZY GÁBOR 2015. *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 4. Archaeolingua, Budapest. https://doi.org/10.55722/arpad.kiad.2015.4_02
- ZENG, TIAN CHEN et al. 2023. Postglacial genomes from foragers across Northern Eurasia reveal prehistoric mobility associated with the spread of the Uralic and Yeniseian languages. *bioRxiv* 2023.10.01.560332. <https://doi.org/10.1101/2023.10.01.560332>

- ZELENKOV [ЗЕЛЕНКОВ, АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ] 2019. О статусе псевдокушнаренковской керамики в археологическом контексте Западной Сибири в раннего средневековья. *Ab Origine. Археолого-этнографический сборник* 10: 24–43.
- ZHILICH, SNEZHANA et al. 2017. Environmental dynamics of the Baraba forest-steppe (Siberia) over the last 8000 years and their impact on the types of economic life of the population. *Quaternary Science Reviews* 163: 152–161. <https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2017.03.022>
- ZIMONY ISTVÁN 1996. A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajhání-hagyomány. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglalás kor írott forrásai*. Balassi Kiadó, Budapest. 49–59.
- ZIMONY ISTVÁN 2014. *A magyarság korai történetének sarokpontjai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 28. Balassi Kiadó, Budapest.

Latest results of archaeology and the early history of Hungarians, with possible linguistic corollaries

Studies on the early history of the Hungarians are bedevilled by the lack of reliable written sources and therefore archaeology plays a crucial role as a discipline with a rapidly growing source material. It must also be emphasised that archaeology is undergoing a significant broadening of research methods, principally owing to advances in bioarchaeological research. One of the most significant archaeological results in recent years has been a dynamic increase in the number of Subbotsi-type sites identified in the Dniester region, generally equated with the *Etelköz* settlement territory of the written sources. 10–12 Subbotsi sites are currently known along the middle reaches of the Dnieper, a region where the connections between the ancient Hungarians and their neighbours, mainly the northern, Slavic territories as well as the Byzantine cultural province in the Crimea, are well documented. In addition to their chronological position, the Subbotsi finds also correlate well with the image of the ancient Hungarians in the Muslim written sources of the 9th century. Farther to the east, the broader area of the Samara Bend of the Volga and of the southern Urals are the most important regions in terms of Hungarian ethnogenesis. As a working hypothesis, we may contend that the earliest archaeological traces of the ancient Hungarians can be assumed east of the Ural Mountains, in the Trans-Ural region. The ancient Hungarians most likely began their westward migration at the beginning of the 9th century: they soon crossed to the left bank of the Volga and their territory extended to the border of Volga Bulgaria. Some groups remained in the Lower Kama region, while other groups migrated westward before the 830s and then settled in the northern foreland of the Black Sea. Between the 890s and the beginning of the 10th century, Subbotsi-type artefacts disappear from this region and make their appearance in the Carpathian Basin, where their further development can be observed.

Keywords: Early history of the Hungarians, archaeology, Subbotsi-type sites, Volga–Southern Ural region, Hungarian Conquest period.

TÜRK ATTILA
Pázmány Péter Katolikus Egyetem